

УДК 930(092) : 94(37)(092)
DOI: 10.24919/2312-2595.40.123364

МАРКОВИЧ Марія – аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

МИКОЛА РОЗЕНТАЛЬ ЯК ДОСЛІДНИК РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ІМПЕРАТОРА ЮЛІАНА

Стаття присвячена науковій діяльності відомого історика-антикознавця та медієвіста – професора М. Розенталя, який досліджував релігійну політику імператора Юліана. Показано, що історик першим у російськомовній історіографії відійшов від клерикальних поглядів на релігійну діяльність Флавія Клавдія Юліана. Доведено внесок дослідника у вивчення релігійної боротьби в епоху пізньої античності. Зроблено висновок, що Микола Розенталь не вважав Юліана ворогом християнської Церкви та гонителем християн.

Ключові слова: Микола Розенталь, імператор Юліан, пізня античність, релігійна боротьба, християнська Церква, язичництво, Римська імперія.

МАРКОВИЧ Марія – аспірант кафедри всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

НИКОЛАЙ РОЗЕНТАЛЬ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ ИМПЕРАТОРА ЮЛИАНА

Статья посвящена научной деятельности известного историка-антиковеда и медиевиста – профессора Н. Розенталя, исследователя религиозной политики императора Юлиана. Показано, что историк первым в русскоязычной историографии отошёл от клерикальных взглядов на религиозную деятельность Флавию Клавдия Юлиана. Доказан вклад исследователя в изучение

религиозной борьбы в эпоху поздней античности. Сделан вывод о том, что Николай Розенталь не считал Юлиана врагом христианской Церкви и преследователем христиан.

Ключевые слова: Николай Розенталь, император Юлиан, поздняя античность, религиозная борьба, христианская Церковь, язычество, Римская империя.

Постановка проблеми. Релігійна політика імператора Юліана традиційно привертає значну увагу науковців. Низка авторів присвятили цій проблемі спеціальні дослідження, зокрема Я. Алфіонов: «Імператор Юліан і його ставлення до християнства» [1] та О. Вишняков: «Імператор Юліан Відступник і літературна полеміка з ним св. Кирила архієпископа Олександрійського, у зв'язку з попередньою історією літературної боротьби між християнами і язичниками» [4]. До грона авторитетних дослідників релігійної політики Юліана входить М. Розенталь, який почав займатися цією темою з 1911 р. [7]. Оцінюючи представників російської історичної науки, він запевняє, що праці Я. Алфіонова та О. Вишнякова нерозривно поєднані з християнською традицією і мають клерикальний характер, а можливість незалежного від неї дослідження з'явилася лише після 1917 р. [10, 387 – 388]. М. Розенталь розглядає діяльність імператора, враховуючи релігійне становище в Римській імперії та світогляд реставратора політеїзму. Такий підхід створив передумови для більш збалансованого розуміння релігійної діяльності імператора Юліана. Видається доцільним присвятити більше уваги постаті М. Розенталя як вагомому дослідника релігійної діяльності імператора Юліана та релігійної боротьби в Римській імперії IV ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що особистість професора М. Розенталя привертає до себе значну увагу дослідників. Про життя та творчість історика писали вчені університетів, в яких він працював. Одним з таких авторів є П. Майборода – викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Автор переконаний, що висновки М. Розенталя і сьогодні залишаються новаторськими [6, 103]. Ще одним дослідником, хто звернув увагу на долю професора М. Розенталя, є В. Брачев – професор Санкт-Петербурзького державного університету [2, 145 –

160]. До праць професора М. Розенталя неодноразово звертався М. Ведешкін [3] – дослідник язичницької опозиції християнізації Римської імперії в IV – VI ст. Свою оцінку магістерська дисертація М. Розенталя отримала і від О. Лосєва – видатного російського філософа. Він зауважує, що у своїх працях автор вперше малює для нас щирість релігійних почуттів Юліана. М. Розенталь подає докладні відомості про язичництво та християнство часів імператора Юліана, про особистість Юліана і його релігії. Але найцікавішою особливістю роботи М. Розенталя, на думку О. Лосєва, є дуже глибоке почуття трагічного роздвоєння Юліана, підкріплене великою кількістю джерел і неспростовних свідчень сучасників Юліана [5, 406 – 407].

Метою статті є з'ясувати внесок вченого у дослідження релігійних процесів IV ст. у Римській імперії та простежити оцінку релігійної діяльності імператора Юліана.

З 1 червня 1934 р. М. Розенталь (1892 – 1960) займав посаду завідувача кафедри середніх віків у Ленінградському державному історико-лінгвістичному інституті. З 1 вересня 1936 р. він перебував на посаді завідувача кафедри історії середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, а з 1938 р. працював на кафедрі загальної історії Курського педагогічного інституту. Попри ці основні посади М. Розенталь викладав і в інших навчальних закладах. Він жив у складні часи, тому зазнавав переслідувань за свої погляди і за наукову роботу. Це висвітлено у дослідженнях, присвячених долі вченого.

У 1921 р. М. Розенталь завершив роботу над магістерською дисертацією на тему: «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)». Проте книга вийшла друком лише через два роки (1923) [2, 146]. Ця робота присвячена релігійному становищу в Римській імперії, особистості імператора та його поглядам. Автор переконаний, що «... удар, завданий язичництву Костянтином, ще далеко не розсіяв всіх грозових хмар, які затьмарювали торжество християнства» [11, 23]. Трагедію Юліана автор вбачає у трагедії людини, позбавленої творчої свободи. В епоху кризи перемагає той, хто творить. «Юліан – одна із жертв цієї трагедії, який віддав всі свої сили на дбайливу охорону вже відкинутого життям, нездатного творити нове» [11, 111]. У 1930-х рр. М. Розенталя критикували за магістерську роботу «Юліан Відступник»,

як наскрізь ідеалістичну і реакційну книгу. Від переслідувань його врятував покаянний лист до дирекції інституту історії Комакадемії від 18 лютого 1931 р. [2, 151 – 152]. Він змушений був пристосовуватися до радянських історіографічних реалій. Найімовірніше саме тому змістив у докторській дисертації такий відгук: «Книгу вважаю тепер ідеалістичною і невдалою...» [8, 506]. Вже тепер, у наш час, ми знаходимо позитивні відгуки на магістерську дисертацію історика. Наприклад, М. Ведешкін відзначає, що цінність цієї монографії полягає у тому, що історик подолав раніше панівний у російськомовній історіографії клерикальний погляд на релігійну боротьбу в пізньоантичний період [3, 41].

М. Розенталь був членом Санкт-Петербурзького філософсько-релігійного товариства, у рамках діяльності якого познайомився з Д. Мережковським, який на той час вже видав роман «Смерть богів. Юліан Відступник», головним героєм якого був імператор Юліан. Їхні зустрічі були наповнені дискусіями з приводу протистояння між християнством і язичництвом та постаті імператора Юліана. «Моїми улюбленими розмовами з Мережковським, – зазначає історик, – були, звісно, розмови про його книги, особливо ті, де зображені великі «язичники» – Юліан Відступник, Леонардо да Вінчі та імператор Петро I. І Дмитро Сергійович, мабуть, теж зацікавився, дізнавшись, що я досліджую особистість і епоху Юліана. При вивченні історичних джерел, мені, звичайно, ставало зрозуміло, що Мережковський підходив до них не як учений, а як романіст. Тому в його «Юліані» виявилось чимало анахронізмів, на кшталт зустрічі героя з філософом Ямвліхом, який на той час уже давно помер, або перенесення в IV ст. полемічних виступів I ст. Втім, я досить добре розумів, що від письменника-художника не слід і неправильно вимагати документальної точності. Набагато серйознішими були помилки Д. Мережковського в розумінні релігійних суперечностей Римської імперії і історичного характеру Юліана [7]».

18 липня 1945 р. в Московському університеті М. Розенталь захистив докторську дисертацію на тему: «Релігійна боротьба в Римській імперії IV ст. до смерті імператора Юліана» [2, 155]. Пошук опонентів був тривалим процесом. Важко було знайти істориків, які б займалися епохою імператора Юліана – пізньою античністю [6, 109]. Врешті-решт, офіційними опонентами були такі

відомі вчені, як М. Машкін, А. Ранович, А. Бокщанін. Це дослідження не було опублікованим, за винятком коротких тез, хоча історик сильно сподівався на це [6, 112], адже хотів цим дослідженням пояснити науковому світу, що Юліан і його однодумці діяли під впливом не порожніх фантазій, а дуже реальних практичних інтересів [7]. У своїх поглядах автор вільний від християнських гасел і переконань, але спробу імператора Юліана відновити політеїзм оцінює як марну, оскільки «...його справу визнано нерозривно пов'язаною з віджилим минулим, що не відповідає потребам сучасного йому людства і тому настільки ж безнадійною, як спроба оживити труп» [11, 104]. Із трупом порівнюють язичництво в IV ст. прибічники християнської історіографії.

Історик переконаний, що християнство в період правління Юліана не було єдиною потужною силою, підтримкою якої міг заручитися імператор Костянтин [11, 22]. Визнана державною владою, Церква сильно розрослася, а в період правління Констанція II боротьба між православною гілкою християнства та аріанами набула жорстокого характеру. Це призвело до послаблення християнства. Язичницька опозиція, у складі відомих родів та освіченої еліти, засуджувала і висміювала таку обстановку в християнській Церкві і, можливо, очікувала вдалого моменту, аби об'єднатися у боротьбі проти цієї структури. М. Ведешкін наголошує на цінності вперше сформованих дослідником у світовій історіографії соціально-економічних передумов формування язичницької опозиції у східних провінціях імперії [3, 41]. М. Розенталь довів, що головною опорою режиму Юліана Відступника була полісна знать східних провінцій. На основі аналізу праць видатних представників муніципальної аристократії дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою наполеглива відданість куріальної знаті і тісно пов'язаної з нею інтелігенції східних міст Римської імперії язичництву була вираженням протесту ідеологів занепадаючого полісного ладу проти нових авторитарно-бюрократичних форм державного управління. Критика язичницькими авторами християнства і Церкви, на думку М. Розенталя, була викликана передовсім зміцненням її економічного і політичного становища, часто за рахунок муніципальної власності [3, 41].

Професор М. Розенталь зосереджує увагу на розумінні Юліана як постаті глибоко релігійної, яка переживала епоху релі-

гійної кризи в Римській імперії. Історик зображає імператора Юліана у дослідженні як «вірного рицаря еллінства». Аналіз внутрішньої релігійної боротьби між християнами, а також протистояння християнської та язичницької релігій дав можливість зрозуміти причини спроби Юліана повернути політеїзму державну підтримку. На відміну від християнських істориків, М. Розенталь стверджує, що в середині IV ст. язичництво стояло перед християнством як переможена, але не зламана сила. Віровідступництво Юліана історик пов'язує з перенесенням ненависті до Констанція II на ідеї та релігію, які сповідував останній. Юліан вступив у боротьбу з християнською церквою, офіційно визнаною його попередниками, і зробив це не необдумано, а у всеозброєнні глибокого знайомства з християнським богослов'ям [10, 387].

Без перебільшень зауважує історик, що «...Крім своєї боротьби з християнством, Юліан залишив по собі особливо яскравий слід завдяки тому, що він був чи не єдиним правителем, який в епоху занепаду Римської імперії вмів тримати в страху варварів. Його блискучі перемоги над германцями, зокрема, розгром алеманів в 357 р. при Аргентораті, є останньою славною сторінкою зовнішньої політики античності» [10, 387].

Розглядаючи становище Церкви напередодні правління Юліана, історик робить вагомі висновки. На його думку, опозиційні християнські угруповання, ведучи боротьбу з церковним керівництвом, фактично ставали союзниками непримиренних язичників. Юліан, піднімаючи повстання проти Констанція II, міг розраховувати на співчуття таких впливових партій, як донатисти і прихильники Афанасія. Недарма, стверджує дослідник, прийшовши до влади, імператор негайно поклав край усім релігійним переслідуванням Констанція II. Таким чином, передумови язичницької реакції потрібно шукати не тільки в невдоволенні язичників а й у внутрішніх суперечностях серед християн [8, 398].

Автор критично оцінює повідомлення авторів IV – VI ст. і, на нашу думку, віддає перевагу язичницьким перед християнськими. Головними критеріями для нього виступають неупередженість та краща інформативність історичних джерел. М. Розенталь пише: «Офіційне становище Зосіма не завадило йому відверто висловлювати свої погляди, неабиякою мірою збагатило його практичним досвідом і допомогло більш ґрунтовно розібратися у важ-

ливих для історика питаннях адміністративного, зокрема фінансового характеру. Звичайно, багато міркувань Зосіма здаються нам певною мірою наївними і навіть безглуздими. Його думка була жорстко скована традиційними стародавніми релігійними уявленнями. Але якщо порівняти «Історію» язичника Зосіма з повчально-фальшивими повідомленнями сучасних йому християнських істориків, Ермія Созомена, Сократа Схоластика або «блаженного» Феодорита Кірського, то Зосім безумовно перевершить будь-якого з них як багатогранністю наведеного матеріалу, так і сміливою правдою опису». Цікавою нам видається думка М. Розенталя: «Якби історія писалася з позицій Зосіма, то, звичайно, Костянтин увійшов би в неї з прізвиськом «відступника», тоді як його антагоніст Юліан – з прізвиськом «великого» (ὁ μέγας). І щодо вірності вітчизняним традиціям і турбот про благо держави це, безумовно, було б куди справедливіше!».

Відмова Юліана негайно одягнути корону в Парижі, так само, як і його початковий намір виконати наказ Констанція II, не були лицемірством. При своїх численних талантах, Юліан не володів дипломатичними здібностями політика. На відміну від Костянтина Великого, він не прагнув до влади як такої. Він був насамперед глибоко релігійною людиною, і дивився на себе лише як на вірного слугу богів. Його коливання перед рішучим кроком закономірно впливали з його релігійної психології. Він прийняв владу за вимогою військ, в якій він побачив прояв божественної волі. Але підкорившись їй, Юліан вже більше не вагався [8, 486 – 487]. Однак в історичній науці розгорнулася дискусія з цього приводу. М. Розенталь піддає сумніву твердження А. Поля про те, що Констанцій II міг перемогти і доводить, що позиції Юліана в 361 р. були сильнішими, ніж у його двоюрідного брата [8, 505 – 506].

Несподівана перемога Юліана без бою та його прихід до влади як одноосібного правителя, на думку М. Розенталя, неминуче відбилися на психології імператора новим потужним піднесенням релігійного почуття. Під впливом релігійного рабства Юліан втратив критичне ставлення до власних сил і до об'єктивних можливостей, що штовхнуло його на необережні вчинки і, безумовно, прискорило його загибель [8, 506 – 507].

Цікавим відзначає історик той факт, що, підбираючи собі помічників, Юліан не відзначався ні злопам'ятністю, ні упередженістю. Серед нових помічників були християни, а також дехто з придворних попереднього імператора. Готовність язичницького імператора мати на службі християн не суперечила його релігійним принципам, адже він брав до уваги лише виконання покладених на них обов'язків [8, 519 – 521]. По суті, він приймав усі релігії, за винятком лише християнської, що була у його очах відступництвом від древніх богів [8, 523].

Розмірковуючи про релігію Юліана, дослідник приходять до висновку, що вчення імператора Юліана про світ, як про безперервну еманцію верховного божества, не має нічого спільного з концепціями перської релігії. У шануванні Геліоса Юліан знайшов свідомий результат свого дитячого благоговіння перед сонцем. Але вірний учень Ямвліха не відмовився і від іншого кумира своєї молодості – Гомера. Для того, щоб примирити своє геліоцентричне богослов'я з поетичною міфологією древніх греків, Юліан, за прикладом інших неоплатоніків, широко використовував алегоричний метод тлумачення міфів. За допомогою цього методу він прийшов до висновку, що всі давні народи, поклоняючись своїм головним божествам, мали на увазі під різними іменами все того ж царя Геліоса [8, 528].

Звільнений від клерикальних поглядів на епоху пізньої античності, автор визнає, що Юліан – непримиренний ворог християнства, проте ніколи не думав винищити його послідовників. Він боровся лише з тими з них, хто активно протидіяв владі. Важливу річ зауважує історик, що у числі небагатьох осіб, репресованих халкідонським трибуналом, немає жодного, кого християни могли б оголосити своїм мучеником. Тоді постраждали тільки ті, хто заслужено або через непорозуміння, як Урсул, були визнані винними в різних державних злочинах. Заходи Юліана проти християнського духовенства природно впливали із його загальної програми політичної і релігійної реставрації. Служителі Церкви втратили свої привілеї на однакових підставах з тими людьми, які, на думку нового імператора, незаконно ними користувалися. Ніхто з них не піддавався переслідуванням за віру. Якби Юліан фанатично переслідував саму приналежність до християнської релігії, він не дав би загальну амністію безлічі хрис-

тиян, які дійсно пережили жорстоке гоніння за правління його попередника... Чому ж Юліан пішов їм назустріч? Тому, що вони були жертвами, а не катами, позаяк він надавав їм не привілеї, а лише звичайні громадянські права, які ні в кого не прагнув відбирати за релігійні погляди [8, 572 – 573].

Знайшов свою оцінку у працях професора і закон імператора Юліана від 17 червня 362 р., який міститься у Кодексі законів Феодосія. У цьому едикті, який дійшов до нас, імператор передає контроль над освітою у повноваження курій. Учитель мав обов'язково отримувати дозвіл на право займатися викладацькою діяльністю від курії. Останні мали розглядати кандидатури на посади вчителя (СТh. 13, 3, 5). Закон сам собою не є антихристиянським. Це підкреслює і М. Розенталь [8, 574 – 575], але й зауважує, що християни не були позбавлені Юліаном права проповідувати і навчати в християнських церквах. Водночас християнські діти не були позбавлені можливості вчитися у язичницьких школах. Звичайно, цей едикт чинив тиск на ворожу релігію, але не в порядку гоніння її послідовників, а в порядку встановлення громадського і державного контролю над освітою. Християнське духовенство, зрозуміло, було сильно обурене новим законом Юліана, який не тільки обмежував його матеріально, а й звужував сферу його ідеологічного впливу на суспільство. Тому зовсім не дивно, що церковні історики різко засуджували його [8, 577].

Сам історик кваліфікує політику Юліана проти християн не як гоніння за віру, а як боротьбу з могутньою і схильною до супротиву організацією, якою була в IV ст. християнська Церква. Із загостренням цієї боротьби, природно, зростала агресивність обох сторін. Дозволяючи християнам зберігати їх вірування, Юліан не дозволяв їм ні володіти захопленим чужим майном, ні протиставитися державним законам. Дії закономірно викликали протидію, і, звичайно, важко сказати, до вжиття яких заходів могла б призвести Юліана логіка боротьби [8, 594]. М. Розенталь вбачає невдачу язичницької реакції Юліана і реставрації політеїзму у внутрішніх суперечностях політики Юліана і вважає її закономірним результатом цих суперечностей [8, 622].

Розмірковуючи про смерть імператора Юліана, історик не припускає ймовірності вбивства перським воїном, він наголошує

на невдоволенні його політикою сформованої опозиції серед правлячої верхівки, а також не відкидає версії вбивства з боку християн. Моральна відповідальність за загибель одного із своєрідних діячів на римському імператорському троні падає насамперед на християнську Церкву. Головним звинувачувальним актом проти неї служать визнання її представників. Даючи моральну санкцію вбивства, церква тим самим стає і його фактичним співучасником [8, 621].

Висновки. Дослідження, присвячені Флавію Клавдію Юліану та його епосі, займають у творчому доробку М. Розенталя значне місце, а їх результати мають велику наукову цінність. Погляди дослідника суттєво відрізняються від оцінок діяльності імператора Юліана, зроблених істориками XIX – XX ст. у російськомовній історіографії. Завдяки детальному вивченню особистості імператора та релігійного становища в Римській імперії в добу Юліана, М. Розенталь, на відміну від християнських авторів, не зображає його ворогом християнської Церкви та гонителем християн, хоча і визнає, що справа реставрації політеїзму була пов'язана з віджилим минулим.

Перспективним напрямом подальшого вивчення пропонуваної теми є дослідження актуальності поглядів вченого у світовій історичній науці XX ст.

Література

1. Алфионов Я.И. Император Юлиан и его отношение к христианству / Я.И. Алфионов. – 2-е изд. – М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. – 470 с.
2. Брачев В.С. Судьба профессора Н.Н. Розенталя (1892 – 1960) / В.С. Брачев // НИР. – 2013. – № 3 (8). – С. 145–160.
3. Ведешкин М.А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи: IV – VI вв. : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / М.А. Ведешкин. – М., 2015. – 316 с.
4. Вишняков А.В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками / А.В. Вишняков. – Симбирск : Губернская Типография, 1908. – 246 с.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Последние века / А.Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1988. – Т. VII. – 440 с.

6. Майборода П.А. Жизнь и творчество Николая Николаевича Розенталя / П.А. Майборода // Curriculum Vitae. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 2. – С. 100–114.

7. Розенталь Н.Н. Из Петербурга в Москву. Воспоминания русского интеллигента и гражданина СССР [Электронный ресурс] / Н.Н. Розенталь. – Режим доступа : http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml.

8. Розенталь Н.Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Николай Николаевич Розенталь. – М., 1945. – 630 с.

9. Розенталь Н.Н. Религиозно-политическая идеология Зосима / Н.Н. Розенталь // «Древний мир : сборник статей в честь академика В.В. Струве». – М. : Издательство восточной литературы, 1962. – С. 611–617.

10. Розенталь Н.Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана / Н.Н. Розенталь // Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. – 1945. – № 5. – С. 387–391.

11. Розенталь Н.Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности) / Н.Н. Розенталь. – Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. – 111 с.

References

1. Alfionov, Ia.I. (1880). *Imperator Iulian i ego otnoshenie k khristianstvu [Emperor Julian and his attitude to Christianity]* (2nd ed). Moscow: Tipografiia E. Lissner i Iu. Roman, na Arbate, dom Karinskoi [in Russian].

2. Brachev, V.S. (2013). Sudba professora N.N. Rozentalia (1892 – 1960) [The fate of Professor N.N. Rosenthal (1892 – 1960)]. *Noveishaia istoriia Rossii – The newest history of Russia*, 3 (8), 145–160 [in Russian].

3. Vedeshkin, M.A. (2015). *Iazycheskaia oppozitciia khristianizatscii Rimskoi Imperii: IV – VI vv. [The pagan opposition to the Christianization of the Roman Empire: IV – VI centuries]*. (Candidate's thesis). Moscow [in Russian].

4. Vishniakov, A.V. (1908). *Imperator Iulian Otstupnik i literaturnaia polemika s nim sv. Kirilla arkhiepiskopa Aleksandriiskogo, v sviazi s predshestvuiushchei istoriei literaturnoi borby mezhdru khristianami i iazychnikami [Emperor Julian the Apostate and literary polemics with him St. Cyril Archbishop of Alexandria, in connection with the previous history of literary struggle between Christians and pagans]*. Simbirsk: Gubernskaia Tipografiia [in Russian].

5. Losev, A.F. (1988). *Istoriia antichnoi estetiki. Poslednie veka* [The history of ancient aesthetics. The last centuries] (Vol. VII). Moscow: Iskusstvo [in Russian].

6. Maiboroda, P.A. (2010). Zhizn i tvorchestvo Nikolaia Nikolaevicha Rozentalia [Life and creation of Nikolai Nikolaevich Rosenthal]. *Curriculum Vitae*, 2, 100–114 [in Russian].

7. Rozental, N.N. (n.d.). *Iz Peterburga v Moskvu. Vospominaniia russkogo intelligenta i grazhdanina SSSR* [From St. Petersburg to Moscow. Memories of the Russian intellectual and a citizen of the USSR]. Retrieved from http://samlib.ru/s/smekalin_d_o/izpeterburgawmoskwu.shtml [in Russian].

8. Rozental, N.N. (1945). *Religioznaia borba v Rimskoi imperii IV veka do smerti imperatora Iuliana* [Religious struggle in the Roman Empire of the IV century before the death of Emperor Julian]. (Doctor's thesis). Moscow [in Russian].

9. Rozental, N.N. (1962). Religiozno-politicheskaia ideologiya Zosima [Religious and political ideology of Zosima]. *Drevnii mir: sbornik statei v chest akademika V.V. Struve – Ancient world: a collection of articles in honor of Academician V.V. Struve* (pp. 611–617). Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury [in Russian].

10. Rozental, N.N. (1945). Sotsialnye osnovy iazycheskoi reakcii imperatora Iuliana [Social foundations of the Emperor Julian's pagan reaction]. *Izvestiia Akademii nauk SSSR. Ser. istorii i filosofii – Proceedings of the USSR Academy of Sciences. A series of history and philosophy*, 5, 387–391 [in Russian].

11. Rozental, N.N. (1923). *Iulian Otstupnik (Tragediia religioznoi lichnosti)* [Julian the Apostate (The tragedy of a religious person)]. Petrograd: Gos. uchebno-prakt. shkola-tip. im. tov. Alekseeva [in Russian].

MARKOVYCH Mariya – postgraduate at the World History and Special Historical Disciplines department, Ivan Franko State Pedagogical University (markovychmasha@gmail.com); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7608-9406>

NIKOLAI ROSENTHAL AS A RESEARCHER OF THE EMPEROR JULIAN'S RELIGIOUS POLICY

The article deals with Professor Nikolai Rosenthal's academic activities. He was a well-known expert in ancient and medieval history, who researched the religious policy of Emperor Julian. It is shown that Nikolai Rosenthal was the first among Russian historians who abandoned the traditional approach to the religious activities of Flavius Claudius Julian and that the researcher contributed to the study

of religious struggle in the era of late antiquity. It is found that Nikolai Rosenthal did not treat Julian as the enemy of the Christian Church or the persecutor of Christians. Before the works of Nicolai Rosenthal, in Russian historiography works dedicated to the Emperor Julian were written only by Christian authors who worked in the theological seminaries. Nicolai Rosenthal tried to evaluate the religious activity of Emperor Julian without bias or prejudice. We take note of his comprehensive and balanced approach to assessing the religious situation in the Roman Empire. Nicolai Rosenthal believed that paganism had not yet been broken and had an impact on the political and public life of the Roman state. This approach created the prerequisites for a more balanced view of late antiquity. The researcher emphasized the lack of unity among Christians of the fourth century, the existence of various Christian branches and the brutal struggle between them. The pagan opposition on the contrary was strong and was waiting for a favorable moment. According to Nicolai Rosenthal, it was formed due to some socio-economic preconditions. The strongest support of Emperor Julian was the polis nobility of the Eastern provinces. At the same time, the curial nobility was devoted to paganism. To back up his position on the negation of Julian being a persecutor of Christians, Nicolai Rosenthal used the fact of the absence of Christians among those condemned by the tribunal in Chalcedon. He argued that Julian's measures against the Christian clergy stemmed from the general program of political and religious restoration.

Keywords: Nikolai Rosenthal, Emperor Julian, late antiquity, religious struggle, Christian Church, paganism, Roman Empire.

Стаття надійшла до редакції 05.09.17.